

CUMHURİYETİN İLK DÖNEMİNDE VEREM MÜCADELESİ VE PROPAGANDA FAALİYETLERİ

Dr. Fatih TUĞLUOĞLU*

ÖZET

Türkiye’de veremle mücadele, gönüllü cemiyetlerin faaliyetleri ile başlamış ve bu cemiyetler ilk aşamada devletten sadece teknik yardım olarak çalışmalarına devam etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de yaşanan sosyo-ekonomik sıkıntıların sonucunda daha da artan verem ve verem kaynaklı ölümler üzerine Sağlık Bakanlığı mücadeleyi doğrudan yürütmeye başlamıştır. Türkiye’nin savaş atmosferinden çıkmasının ardından mücadele faaliyetleri çok yönlü olarak sürdürülmüştür. Ülkenin her sosyal seviyesindeki vatandaşlara uygun bir bilgilendirme programları ile yeni rejimin istediği sağlıklı ve gülbüz insanlar yetiştirilmeye çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Verem, Tüberküloz, Bulaşıcı Hastalık, Çocuk, Dispanser, Sıhhat, Erken Cumhuriyet

ABSTRACT

The Struggle against Tuberculosis in Turkey in the Early Republican Period

The struggle with the tuberculosis started with the actions of voluntary associations and they went on their activities by taking only technical aid from the government. After the increase of the tuberculosis and the ratio of the deaths caused by it following the socio-economic troubles in the country during The World War II, the government accelerated this struggle with the direct support from The Ministry of Health. The struggle activities were carried out multi-dimensionally after Turkey’s exist from the war atmosphere. By the information programs appropriate for all the citizens from every social level, it was tried to bring up healthy and sturdy people that the new regime required.

Key Words: Tuberculosis, Epidemic Disease, Child, Dispensary, Health, Early Republic

Türk modernleşmesinin temel hareket noktası olan muasır medeniyet seviyesine ulaşma ülküsü sağlık alanında yapılan uygulamaları da şekillendirmiştir. Kemalistler, sağlık alanında başlattıkları uygulamaları sadece insani değerler doğrultusunda bir faaliyet olarak yorumlamamışlar geçmişin

* Dr. Öğretim Üyesi, Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, f.tugluoglu@gmail.com.

kötü hatıralarının ve düzensizliğinin sembolü olarak gördükleri salgın hastalıklarla mücadeleye özel bir önem vermişlerdir. Özellikle sağlık, Türkiye gibi uzun bir savaş döneminden çıkmış ve toparlanma mücadelesi veren bir ülke için toplumun geleceği, refahı ve devletin meşruiyeti bağlamında kullanılan bir enstrüman olmuştur. Bu çalışmamızda 1930’lu ve 1940’lı yıllarda uygulanan verem savaşı mücadelesine ve ayrıca halkı bilinçlendirme adı altında yapılan propaganda faaliyetlerine değinilmiştir.

1.Verem’in Ortaya Çıkışı

Verem, dünyada ve Türkiye’de bir döneme damgasını vurmuş salgın bir hastalıktır. Verem, toplumsal hayatı etkileyen yapısı ile halk arasında çok bilinen bir hastalık olmuş ve hemen her milletin edebiyatında, sevgilisine kavuşmadığı için üzüntüden vereme tutulan roman kahramanlarına tesadüf edilmiştir¹. Orijinal ismi Mycobacterium Tuberculosis Bovis (MTB) olan verem ile insanların tanışması, sığırın evcilleştirilerek insanlarla daha yakın bir yaşama imkânına kavuşması ile gerçekleşmiştir. Hayvanlara zarar vermeyen bu mikrop, insanların çoğalması ve dünya üzerine yayılması ile artmış ve çevreye sirayet etmiştir². Tüberküloz bakterisi, diğer enfeksiyonlu hastalıklarda olduğu gibi, vücuda girer girmez hemen aktif olmamakta, geçim sıkıntısı, gıdasızlık, uykusuzluk, yorgunluk, içki ve sefahat hayatı, rutubetli ve karanlık ev yaşamı ile hastalık başlamaktaydı. Önceleri Phystisis (Balgamlı öksürük ve hırıltı) olarak bilinen Tüberküloz, Batı dünyasında, “beyaz ölüm (white death), beyaz veba (white plague)”, Türkiye’de ise “ince hastalık, teverrüm, zaafiyet, duman” olarak adlandırılmaktaydı³.

Verem hastalığı, Ortaçağ’da tüm hastalıklarda olduğu gibi Allah’a karşı gelen, günahkâr insanlara verilen ceza olarak tanınmıştı. Sanayi Devrimi ile birlikte Avrupa’da hastalığın sebepleri dini gerekçelerin yanı sıra; aile kurumunun ciddi olarak etkilendiği yeni bir sosyal düzende aranmaya

¹ Sağlıksız yaşam koşullarının yarattığı verem, Türk Edebiyatında aşk ve ayrılık acısının dayanılmaz ve öldürücü etkilerini en çok yansıttığı için üzerine vurgu yapılan hastalık olarak bilinmekteydi. Birçok romanda ayrılık(hicran) nedeniyle kederlenip, verem olan kahramanlara rastlanmaktaydı. Halide Edip Adivar’ın otobiyografik romanı olan Mor Salkımlı Ev’de hastalığın bir aileyi nasıl yok ettiğine dair çarpıcı örnekler vardır. Halide Edib Adivar, **Mor Salkımlı Ev**, İstanbul, Can Yayınları, 2008, s.20–28.

² İzzettin Barış, “Çağlar Boyu Tüberküloz” **21. Yüzyılda Tüberküloz Sempozyumu ve II. Tüberküloz Laboratuvarı Tanı Yöntemleri Kursu**, Samsun Tarihsiz, s.1.

³ Barış, a.g.m., s.2.

başlanmıştı. Şehirde yaşama ve fabrikalarda çalışma zorunluluğu kırsal kesimlerdeki geleneksel aile değerlerini çözmüş, aile bireyleri fabrikalarda uzun saatlerde ve oldukça zor şartlarda çalışmak durumunda kalmışlardı. Fabrika ile ev arasında kalan ve makinelerin belirlediği bir yaşam biçimi, kırsal bölgelerden gelen yeni şehirlileri derinden etkilemiş, birbirini nadiren gören aile bireylerinin duygusal tatminden yoksun olmaları ve beslenme yetersizlikleri nedeniyle vücutları hastalığa uygun bir hale gelmişti⁴.

Tüberkülozun sosyal yapısını ve kendine özgü ekolojisini kavrayan ilk tıp ve çevre bilimci Rene Dubos'tur. Dubos, bir hastalığa tek bir mikrobu yol açtığı düşüncesine inanmamış ve verem basiline tek başına kitleleri öldürmediğini düşünmüştür. 19. yüzyılın kötü yaşam koşullarının ve aşırı nüfus artışının insanları daha kolay ölmelerine yol açacak kadar güçsüz bıraktığı sonucuna ulaşmıştır.⁵ Ancak yıllar ilerledikçe, sanayileşen Avrupa'da refahın artması ile vereme kaynaklık eden sosyal sıkıntıların azalmaya başladığı görülmüştür. Sanayi devriminin tüberküloz konusundaki tüm olumsuz etkilerine karşın, insanların yaşam standardını yükselttiği anlaşılmıştır. Elde edilen bilimsel gelişmelerle veremin tedavisinde aşamalar kaydedilmiştir.

Alman Bilim Adamı Robert Koch'un tüberküloz basilini bir mikroskop ile tespit ettiği 1882 yılından itibaren dünyada verem hastalığına karşı en etkili savunma silahı da keşfedilmiş oldu. Fransız Bilim Adamı Calmette, insana zararsız fakat onu vereme karşı aşılayıp koruyabilen bir aşı haline getirdiği bu mikroba BCG adını vermişti. BCG, ilk defa 1923'te Paris'te uygulanmaya başlanmıştır⁶.

2. Türkiye'de Verem Üzerine Tespitler

Milli Mücadele sonrasında Türkiye nüfusunun önemli bir kısmı sağlığını kaybetmiş insanlardan oluşmaktaydı. Savaş süresince ülkede salgın hastalıklar çok artmıştı. Birinci Dünya Savaşında III. Orduda Sıhhiye Reisi olarak görev yapan Prof. Dr. Tevfik Sağlam'a göre salgın hastalıklardan ölen askerlerin sayısı diğer orduların verdiği kayıplardan daha fazla idi. Savaş süresince

⁴ Andrew Nikiforuk, **Mahşerin Dört Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.172-173.

⁵ Nikiforuk, **a.g.e.**, s.168.

⁶ Nureddin Onur, "Verem Savaşında BCG Hakkında Umumi Malumat" **Pratik Doktor**, XIX, S.4, Nisan 1949, s.37.

Osmanlı ordusunda görev yapan neferlerin yüzde 47'si çeşitli hastalıklardan hastanelere müracaat etmiş ve yüzde 17'si hastanede vefat etmiştir⁷.

Hızla ilerleyen salgın hastalıklar, gelecek nesillerin sağlığını da tehlikeye atmaktaydı. 13 Milyon olan ülke nüfusunda 1 milyonu veremli, 250 bin trahomlu ve frengili hasta bulunmaktaydı. Sürekli savaş ortamının neden olduğu sağlıksız ve güvenliksiz yaşam nedeniyle birçok aile yok olmakta, kalanlar ise normal bir insanının gelişiminden uzak bir durumda yaşamakta idi. Frederic Shorter'a göre, Milli Mücadele sonrasında insanlar, uzun bir barış dönemini, rahat ve huzurlu bir ortamı güçlülükle hayal etmekte idiler⁸.

Salgın hastalıkların ülke çapındaki yaygınlığı, cumhuriyeti kuran kadroya, ulusal bir sağlık kalkınmasını planlamak amacıyla harekete geçme fırsatı vermektedir. Cumhuriyet hükümetleri, Osmanlı İmparatorluğu'na atfedilen hasta adam yakıştırmasından uzaklaşmak istemekteydi. Yeni Türk hükümeti toplumda yaygın olan her türlü hastalığı ortadan kaldırmanın ve toplumu sağlıklı kılmının önemli olduğu düşünülmekteydi. Çünkü onlara göre sağlıklı toplum olmak demek; eskiyi hatırlatan, miskin, hastalıklı insan kalabalığından uzaklaşarak devletin şefkatli, şifalı elleriyle sıhhatli, sağlam, gülbüz ve mantıklı düşünebilen mutlu yaşayan homojen bir ulusa ulaşmak demektir. Kemalistlerin topluma sağlık götürerek, onları dönüştürme ve yeni vazifelere uygun birer vatandaş olarak hazırlama düşüncesi, sağlıklı vatandaşlar projesinin görünmeyen yüzünü oluşturmaktadır. Sağlık Bakanlığının vazifeleri Afet İnan tarafından yazılan Medeni Bilgiler'de yeni neslin sağlıklı yetişmesini temin etmek için memleketin sağlık şartlarını ıslah etmek ve bütün hastalıklarla mücadele etmek olarak izah edilmiştir⁹. Örneklerini dönemin başvuru kaynaklarında bulabileceğimiz bu düşünceye göre; Türk halkı inkılâbın hedeflerinin yerine getirilmesi noktasında sadakatle hizmet edebilecek kaynak olarak görülmekteydi. Halkın, yeni dönemin politikalarına temel alınmasında onun potansiyelinin çok önemli bir yeri vardı. "...Devlet, güvenliği sağlamak için memleketi savunmak için sağlığı yerinde gülbüz ve anlayışlı, milli duyguları ve vatan sevgileri yüksek vatandaşlar ister" diyen Atatürk'ün işareti

⁷ Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler: 1914-1919**, Ankara: TTK 2010, s.121-122.

⁸ Esin Kahya-Ayşegül Demirhan Erdemir, **Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları**, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s.332; Frederic Shorter, "The Population of Turkey After The War of Independence", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.17, No:4, November 1985, s.417.

⁹ Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.329.

ile cumhuriyetin ilk yıllarında nüfus artırıcı politikalar parti ve hükümet programlarına yerleştirilmişti¹⁰.

Yurdu korumayı en üstün vazife kabul etmesi istenen Türk gençliğini sağlam ve gülbüz bir şekilde yetiştirmek düşüncesi CHP'nin 1931 programında yer almıştı¹¹. Bu amaçla başlayan birtakım politikalar, evliliklerin özendirilmesi, sağlam ve hastalıklardan arındırılmış bir nesil için çocuk ve yetişkin sağlığı konusunda çeşitli uygulamalar, doğurganlığın artırılması için çocuk yapmaya engel olabilecek fiil ve hareketlerin suç sayılması, çok çocuklu ailelerin ödüllendirilmesi gibi uygulamalar, sıhhatli nüfus ölemine uygun hareketlerdi. Bu dönemde sayıca çok ve birçok niteliğe sahip nüfus, güçlü bir devlet olmanın gereği sayılmaktaydı. Sağlıklı nüfusa giden yollardan biri de spordu. Bu nedenle sportif ve atletik başarılar desteklenmiş ve spor bir milli gurur kaynağı olmuştu. Sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu cumhuriyetin ilk yıllarında koruyucu hekimlik faaliyeti olarak düzenli fiziksel egzersizler ve spor faaliyetleri, sağlıklı olmanın temel ve basit yolu olarak görülmüştü¹².

Türkiye'de, halk sağlığını en çok etkileyen bulaşıcı hastalıklardan en önde geleni veremdi. 1901–1923 yıllarına ait istatistiklere göre İstanbul'da veremden ölüm sayısı yılda ortalama 2.800 kişi olarak belirlenmişti ve bu sayı, genel ölüm oranının yüzde 15.8'ini oluşturmaktaydı. Ortalama nüfusu 200.000 olan İzmir'de 1892–1914 döneminde 14.700 kişi veremden hayatını kaybetmişti. Genel nüfusa göre bu oran halkın yüzde 15.8'ini oluşturmaktaydı¹³.

Besim Ömer tarafından yayınlanan Verem Tehlikesi ve Veremle Mücadele isimli kitapta 1918'de nüfusu 940.000 olarak verilen İstanbul şehrinde veremden ölenlerin oranı, genel ölüm oranının yüzde 10.80'dir¹⁴. Veremin yaygınlığını araştırmak için Adana, Afyon, Ankara, Aydın, Balıkesir,

¹⁰ Akile Gürsoy, "Sağlık, Gençlik, Güzellik" **Üç Kuşak Cumhuriyet**, Editör: Uğur Tanyeli, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s.41.

¹¹ Taha Parla, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995, s.47.

¹² Yiğit Akın, **Gülbüz ve Yavuz Evlatlar, Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004, s.98.

¹³ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son 40 Yılında Türkiye'nin Tüberküloz Tarihiçesi", **Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, X, S.10, s.274; 1918–1923 yılları arasında işgal altında bulunan İstanbul'da veremden ölenlerin sayısı yılda ortalama 2.640 kişi idi. **The Orient**, VII, S.21, 1920, s. 19'den zikreden Bilge Crisis, **İşgal Altında İstanbul 1918–1922**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s.57.

¹⁴ Besim Ömer, Verem Tehlikesi ve Veremle Mücadele, İstanbul, Matbaa-ı Ahmet İhsan 1919, s.11-12'den zikreden Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler: 1914-1919**, Ankara: TTK 2010, s.315.

Çanakkale, Çorum, Diyarbakır, Eskişehir, İçel, Isparta, İstanbul, İzmir, Kırklareli, Kocaeli, Kütahya, Manisa, Samsun ve Tekirdağ vilâyet merkezlerinde yapılan denetim ve istatistiklere göre 1931 yılından 1939 yılına kadar dokuz yıl içinde 21 il merkezinde akciğer vereminden ölüm 22.562 olarak gerçekleşmiş bu oran yüz binde 166 kişiyi göstermekteydi. İstanbul'da 1931 yılında veremden ölüm oranı yüz binde 220 kişiydi¹⁵.

Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde veremin yaygınlığı göze çarpmaktaydı. Fakirlik ve sefaletin bu hastalığa yakalanmada en önemli sebep olduğu bilinmekte ayrıca temizlik kurallarına uyulmaması da hastalığın geniş kitlelere bulaşmasını hızlandırmaktaydı¹⁶.

İstanbul diğer büyük dünya şehirleri gibi, veremden çok zarar görmüş ve bu sıkıntısı uzun süre devam eden bir şehir hâline gelmişti. Devamlı artan nüfusu ile hastalıklara zemin hazırlamaktaydı. Aynı şekilde Ankara da başkent olmasından sonra nüfusu hızla artmaya başlamış, 1927'de 74.553 olan nüfus 1945 sayımında 227.505 olarak tespit edilmişti. Nüfus artışı oranında konut yapılamadığından bir mesken sıkıntısı ortaya çıkmıştı. Gelişen Ankara'da nüfusun büyük kısmını öğrenci, işçi, memurlar ve gençler teşkil etmekteydi. Nüfus artışı, konut sıkıntısı ve genç şahısların bilhassa geçimi dar olan bir grup halkın varlığı verem noktasından olumsuz bir durum oluşturmaktaydı. Türkiye'de verem kayıplarının en çok 15–25 yaşları arasında olması, Ankara gibi genç nüfusu barındıran bir şehirde verem olgularının ve ölümlerinin çok artmasına neden olmaktadır. Yaşanan tüm olumsuzluklara İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte savaş ekonomisinin etkileri de eklenmişti¹⁷.

Türkiye'de 1940 senesinden sonra tespit edilen verem grafiğinin yükselmesindeki en önemli neden, savaşın yarattığı iktisadi ve sosyal sıkıntılardır. Savaş içinde birçok erkeğin ülke savunmasında görev alması nedeniyle sanayi ve zirai üretimde düşüşler görülmüş özellikle ekmeçlik buğday ve şeker gibi zaruri yiyecek maddelerinin temininde büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Yaşam kalitesinin düşmesi, insan sağlığını olumsuz etkilemiştir. Özellikle bu devirlerde yaşanan beslenme yetersizlikleri, bozuk iklim koşulları, uygunsuz mesken vaziyetleri hastalığın yayılmasında ciddi ve hayati bir rol

¹⁵ Tefik Sağlam, "Verem Savaşı Hakkında" **Sağlık Dergisi**, XXII, S.8, 1948, s.449–450.

¹⁶ Mehmet Ali, **Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası, Çatalca Vilayeti**, Yayına Hazırlayan: Sabri Koz, İstanbul: Erguvan Yayınları 1991, s.51; Mehmed Said, **Sinop İlinin Sağlık Coğrafyası, Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası, Sinop Sancağı 1922**, Yayına Hazırlayan: İbrahim Başağaoğlu, İstanbul 2002, s.57.

¹⁷ Onur, a.g.m., s.95.

oynamıştır. Bu nedenle hemen hemen bütün ülkeler sosyal davaları arasında verem mücadelesini ön plana almış ve sebepleri üzerinde hassasiyetle durmuştur. Savaş yıllarında tespit edilen verem ölüm grafikleri 1937 yılı istatistikleri ile karşılaştırıldığında da mahrumiyet devirlerinde tüberkülozun en uygun ortamı bulduğu ve ülkenin sosyo-ekonomik yapısını sarsan bir tehlike olarak yurt içinde geniş ölçüde zararlar yaptığı anlaşılabilmektedir. Aşağıdaki tablo çeşitli şehirlerde verem kaynaklı ölüm oranlarını göstermektedir¹⁸.

Tablo 1: Türkiye’de 1937–1946 Döneminde Verem Nedeniyle Ortaya Çıkan Ölüm Oranları(1/100.000)

	1937	1940	1941	1946
İstanbul	234,5	231,3	244,2	321,5
Ankara	149,1	125,2	169,8	160,8
İzmir	188,3	227,4	225,8	242,8
Çanakkale	166,5	243,5	203	216
Samsun	270	252,5	319,7	348,5

1940 yılından sonra gerçekleşen yükselmeler dikkati çekmektedir. 1940 yılı rakamları göz önünde tutulduğunda veremden ölüm oranının çeşitli iniş çıkışlara rağmen yükseldiği görülmektedir. Orhan Zihni Sanus tarafından yapılan ve On Birinci Milli Türk Tıp Kongresinde sunulan bildiride Türkiye’nin 41 ilinden gelen anket fişlerine göre hazırlanan genel tablo incelenmekte; tüberkülozun büyük kısmının akciğerlerde yerleştiği ve hastalığa yakalanmada maddi ve manevi sıkıntıların önemli bir faktör olduğu görülmekte ve özellikle kadın, çiftçi, işçi arasında veremin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Anket yapılan şehirlerde nüfus kayıtlarına göre akciğer vereminden ölüm ortalaması yılda yüz binde 157,8, diğer organların veremi ile birlikte bu rakam 200’ü bulmaktaydı. Verem ölümleri en fazla Kocaeli’nde, en az Çankırı’da tespit edilmişti. Yüz binde 150’den fazla ölüm görülen şehirler Karadeniz, Marmara, Trakya ve Ege bölgesinde yer almaktaydı. Bunlardan daha az ölüm görülen şehirlerin ise 2/3’ü ise Orta Anadolu ile Güney Doğu ve Akdeniz bölgesine aitti.

¹⁸ Orhan Zihni Sanus, “Veremin Türkiye’deki Yayılışında Hangi Hayat Şartlarının Müessir Olduğunu Araştırmak” **Ankara On Birinci Milli Türk Tıp Kongresi**, İstanbul 1950, s.5.

Ölüm istatistiklerinden Anadolu’da veremin yayılışında lokal şartların hakim olduğu anlaşılmaktaydı. Anketlerden ortaya çıkan sonuca göre, hastalığa en fazla maddi sıkıntı yaşayanlar ve yeterli gıda alamayanlar yakalanmaktaydı. Memur, çiftçi, ev kadını, hemşire, çocuk ve öğrenci veremin en fazla el attığı kimselerdi¹⁹.

3. Milli Sağlık Politikası Oluşturma Girişimleri

Avrupa’da Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan yeni düzen, 19.yüzyıldan itibaren Avrupa’nın çehresini değiştirecek toplumsal değişimlere zemin hazırlamıştı. Nüfus artışı, tarımsal üretimin ticarileşmesi ve kırsal kesimden şehirlere doğru olan göçün çoğalması ve sanayi kentlerinin belirmeye başlaması ile birlikte o güne kadar önemi, değeri anlaşılmamış ve işlenmemiş bir nüfus sorunu ortaya çıkmıştı. Nüfus sorununun boyutlarını tespit edip, bu sorunu çözümlenebilecek, onu toplumsal düzene uygun amaçlar doğrultusunda kullanabilecek yeni bir yönetim sanatına ihtiyaç duyulmaktaydı. Nüfusun önem kazanması ile devlet, nüfusun ömrünün uzatılması, sağlığının korunması, içinde bulunduğu koşulların iyileştirilmesi ve nüfusun refahının sağlanması gibi kaygıları ön plana almaya başlamıştır. Devletin, nüfusu her bakımdan rasyonel ve etkin bir şekilde yönetmek için müdahale edebildiği ve bu müdahalenin meşru kılındığı bir anlayışın ortaya çıkması ile modern devlet kavramı belirmeye başlayacaktır²⁰.

Modern devlet anlayışının yaygınlaşması ile birlikte, devlet aygıtının toplumu düzenleme konusunda birçok disipline ihtiyacı olduğu anlaşılmıştı. Toplum yönlendirme, kontrol etme ve belirli amaçlar doğrultusunda kullanma düşünceleri ortaya çıkmıştı. Yönetim zihniyeti değiştikçe ve farklılaştıkça, disiplinler, ekonomik fayda ve siyasi istikrar düşünceleri ile yeni bir misyon kazanmış ve bu misyon doğrultusunda toplumun üretken kapasitesini artırma, bireysel ve sosyal verimliliğini azamileştirme, aynı zamanda sosyal kontrol mekanizmalarını da mümkün olan en üst seviyede işletme yönünde yeniden düzenlene gerekmiştir. Foucault’ya göre; devlet, o zamana kadar okullar, ıslahevleri ve fabrikalar açarak toplumun derinliklerine nüfuz etmek istemişti. Yeni dönemde topluma etki etme noktasında devletin baskı aygıtlarının yeterli

¹⁹ Sanus, **a.g.m.**, s.6.

²⁰ Michel Foucault, **Kliniğin Doğuşu**, Çeviren: Temel Keşoğlu, İstanbul, Doruk Yayınları, 2002’den zikreden Akın, **a.g.e.**, s.38.

olmadığı anlaşıldığı için toplumu devletin ideolojik duruşu çerçevesinde yönetebilmesinin yolu aranmış ve ideolojik aygıtlar ön plana çıkmaya başlamıştır. Modern dönemde devlet, baskı ve zor kullanmadan toplumun yeniden üretimini, mevcut ideolojinin devamını kurum ve örgütlerin topluma yönelik uygulamaları ve pratikleri ile sağlamaktadır. Topluma nüfuz ederek, onu biçimlendirme, değişen koşullara uyacak şekilde dönüştürme işlevi, toplumu iyi analiz ederek onunla ilgili bilgilere doğrudan ulaşmakla mümkün olacaktı²¹.

Sağlıklı nüfusun öneminin, topluma nüfuz etmek isteyen devlet tarafından keşfedilmesi ile toplumun geleceği ve yeniden üretimi sağlık, hijyen, doğum oranı, ırk ve yaşam kalitesi gibi ciddi meselelerin çözümlenmesi ile elde edilebilirdi. Bu açıdan sağlık bilimi, modern devletin toplumu dönüştürme ve yeniden üretme düşüncesinde hayati bir rol oynamaktaydı. Savaş, doğal afetler gibi kitlesel kayıplar ve ölümler nedeniyle zarar görmüş bir nüfusu tekrar canlandırmak, harekete geçirmek gibi hedefler, Türkiye’de de Cumhuriyet döneminde hükümetlerin ana hedeflerini oluşturmuştu. Milli kalkınma ve halk sağlığı, doğurganlık, uzun ve kaliteli bir ömür hedefleri, memlekete faydalı olma düşüncesi 1930’lı yıllarda sık sık dile getirilen konular arasındaydı. Bu amaçla halk sağlığını düzeltmeyi, kişisel ve çevre hıfzısıhhasına yönelik temel uygulamalar konusunda halkı bilinçlendirmeyi amaçlayan politikalar hazırlanmış bilgilendirme ve bilinçlendirme amaçlı olarak yoğun bir çabaya girişilmişti. Kemalist seçkinler, yeni rejimin sağlıklı, becerikli, çalışkan yeni adamını yaratmadan gerçekleştirmek istedikleri herhangi bir sosyal ve ekonomik dönüşümün başarılı olmayacağını düşünüyorlardı. Bu aşamada hazırlanan Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile halk sağlığının korunması hedeflenmiş ve bu hedefe yönelik sağlık örgütünü oluşturmak amaçlanmıştır²².

Sağlık ve sağlıkla ilgili uygulamalar, halkın yaşam seviyesinin çok kötü olduğu bir dönemde bir taraftan insanları hastalıklardan korumak için hıfzısıhha uygulamaları ve tedavi faaliyetleri şeklinde planlanmıştır. Ayrıca bu konuda ölüm oranını düşürmek, sağlıklı doğum oranını yükseltmek, salgın hastalıklarla mücadele etmek, sağlık kurumlarının fiziki altyapısını düzeltmek, gerekli sağlık elemanlarını yetiştirmek ve yoğun bir propaganda yapmak gibi faaliyetler de

²¹ Michel Foucault, **Kliniğin Doğuşu**, Çeviren: Temel Keşoğlu, İstanbul, Doruk Yayınları, 2002’den zikreden Akın, **a.g.e.**, s.39-40.

²² Meliha Özpekcan, “TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyetin İlk On Yılında Sağlık Politikamız”, **Türkler**, XVII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2003, s.443.

hazırlanmıştı. Bu politikanın arka planında yatan düşünceye göre; sağlıklı bireylerden kurulu toplumun güçlü olacağına inanılıyordu.

Birey, milleti oluşturan organizmanın birer parçasıydı, bireysel yaşamda olduğu gibi, ülkenin dünyaya sağlam bir duruş ve imaj verebilmesi için halk sağlığına çok dikkat edilmeliydi. Bu amaçla iyi bir vatandaş, toplumsal yaşama katkıda bulunmalı, sağlıklı kuvvetli dayanıklı olmak gibi bedensel özelliklerini geliştirmeli ve kendini kötü alışkanlıklardan korumalıydı²³.

4.Veremle Mücadele Faaliyetlerinin Başlaması

Türkiye’de verem konusunda ilk ciddi girişim Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne tarafından başlatılmıştı. II. Abdülhamit döneminde hastalık konusunda bazı faaliyetler başlamış ve 1906 yılında verem tedavisi için Hamidiye Etfal Hastanesinde ilk çocuk sanatoryumu açılmıştı²⁴.

Türkiye’de verem hastalığına karşı ilk organize hareket, 1918 senesinde “Verem Mücadelesi Osmanlı Cemiyeti”nin kurulması ile başlamıştı. Dr. Besim Ömer Paşa’nın başkanlığını yaptığı bu dernek, 1920 yılında İstanbul’un işgali ile ciddi bir faaliyet göstermeden çalışmalarına ara vermek zorunda kalmıştı. İkinci adım olarak Dr. Behçet Uz’un teşebbüsü ile 18 Şubat 1923 tarihinde “İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriye”si kurulmuştu. 1927’de yeniden kurulan İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti’nin gayesi; veremin insanlar için ne korkunç bir afet olduğunu, milletlerin bünyesinde ne kadar büyük tahribat yaptığını halka anlatarak yapılacak mücadelede başarı temin edilmesinin ancak ferdi bilgi ve alâka ile olabileceği açıklanmıştı. Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti, propaganda çalışmalarının yanı sıra, faaliyetlerini dispanser ve verem hastanesi açmak olarak belirlemişti. Cemiyet propaganda ve eğitime büyük önem vermiş, “Cidal” ismi ile halka hitap eden ve 1924 yılından 1927 yılına kadar 17 sayı çıkan bir dergi çıkarmıştı. Ayrıca cemiyet türlü vasıtalarla ve ziyaretler yaparak halkı uyarmaya çalışmıştı²⁵.

Verem ile mücadelede başarı için en önemli unsurun dispanser açmak olduğu düşüncesinden hareketle 1923 yılında ilk Verem Savaş Dispanseri

²³ Akın, **a.g.e.**, s.108.

²⁴ Mehmet Temel, **Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele**, İstanbul, Nehir Yayınları, 2008, s.117-118.

²⁵ Tefvik İsmail Gökçe, “Verem Savaşında 50 Yıl 1918-1968”, **Yaşamak Yolu**, S.394, 1969, s.16.

İstanbul'da açılmıştı²⁶. İlk defa özel sanatoryum 1923 yılında Dr. Musa Kazım tarafından Büyükkada'da açılmıştı. 1924 yılında Heybeliada Sanatoryumu, (İstanbul Verem Savaş Derneği tarafından) 1932 yılında Erenköy Sanatoryumu ve 1936 yılında ise Yakacık'ta bir sanatoryum kurulmuştu. Türkiye'de BCG aşısı uygulaması İstanbul Hıfzısıhha Müdürü Refik Güran tarafından yeni doğan çocuklara ağız yolu ile 1931 yılında verilmeye başlanmıştı²⁷.

1930 yılında çıkarılan Umumi Hıfzısıhha Kanunu ile verem, sağlık kuruluşlarına haber verilmesi mecburi hastalıklar arasına alınmıştı²⁸.

Dispanserler, verem mücadelesinin en önemli merkezi konumunda idiler. Teşhis ve tedavi buradan yürütülmeli idi. Doktor Mustafa Talat'a göre; verem mücadelesinde önde gelen ülkelerde, mücadeleye dispanserler başlamaktaydı. Burada yapılan teşhisin ardından tedavinin şekli ve yönü belirlenmekte ve prevantoryum, sanatoryum, hastaneler ile esas tedavi uygulanmaktaydı²⁹. Aynı şekilde Doktor Nabi Kastarlakoğlu da sanatoryumların hem verem hastasının hem de ailesinin hayatını kurtardığını düşünmekteydi. Ona göre; etrafına verem mikrobu saçan bir hastayı, hastane, sanatoryum veya dispanser gibi sağlık kurumlarında tedaviye almak girişimi, hem iyileşme sürecini başlatmakta hem de ailesinden uzaklaşması sağlanarak hastanın yakın çevresinin, özellikle çocukların veremden korunduğu düşüncesini doğurmaktaydı³⁰. Verem en fazla solunum sisteminde yerleştiği için havası daha iyi olan yerlerin hastaların tedavi edildiği bir merkez olarak aranması sanatoryum denilen müesseseleri ortaya çıkarmıştı³¹. Sanatoryumlar, hastaların uzun süre kalabilmeleri için tasarlanmış ve verem savaşı tarihinde birinci derecede önem atfedilen bir merkez olarak kabul edilmişti. Bu süreç, organizmanın dayanıklılığını artırabilmek, aynı zamanda vücudu tüberküloz enfeksiyonunun toksik tesirlerine karşı dayanıklı hale getirmek için üstün beslenme ve istirahat öncelik tanıma esasına dayanan

²⁶ **Verem Savaş Dernekleri ve Dispanserleri**, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Neşriyatı, İstanbul 1954, s.9.

²⁷ Onur, agm, s.37; Bilal Ak, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri" **Türkler**, XVII, Ankara 2003, s.423

²⁸ "Verem Kanunla İhbarı Mecburi Hastalıklar Arasına Konuldu" **Yaşamak Yolu**, S.22, 1930, s.1.

²⁹ Mustafa Talat, "İçtimai Belalardan Verem ve Verem Dispanserleri" **Sıhhat Almanakı**, Kader Matbaası, İstanbul 1933, s.668.

³⁰ Ceren Gülser İlikan, "Tuberculosis, Medicine and Politics: Public Health in the Early Republican Turkey", İstanbul, **Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 94.

³¹ Abdülkadir Noyan, "Sanatoryum Tedavisi Tarihçesi" **Tüberküloz ve Toraks**, S.1-2, Ocak-Nisan 1962, s.2.

kür devresiydi. Uzun süreli dinlenme ve iklim faktöründen istifade usulüne dayanan sanatoryal rejim, tüberkülozun en etkili tedavi biçimi olarak kabul ediliyordu. Tüberküloza yeni yakalanmış hastaların düzenli sanatoryal veya hastane tedavisinden elde edilen müspet netice yüzde 95 oranında olduğu halde ev tedavisinde aynı seviyede başarı elde edilememişti. Az gelişmiş ülkelerde mali imkânsızlıklar nedeniyle sanatoryumların inşası mümkün olmadığından, evden ve ayaktan tedaviye gidilmek mecburiyetinde kalınmıştı. Ancak tüberkülozun yok edilmesi için yataklı tedavi tesislerinin ve göğüs hastalıkları hastanelerin rolü ve önemi çok büyüktü³².

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, kurulduğu dönemden itibaren, verem mücadelesini kendi çalışma sahasında kabul etmiş olmasına karşın uzun yıllar boyunca bu konuda gönüllü olarak kurulan verem savaş derneklerinin gerisinde kalmıştı. İkinci Dünya Savaşının Türkiye'de yarattığı ağır sosyal şartlar, veremi geniş ölçüde artırmış ve hastalık ülkenin her köşesinde kendini göstermişti. Türkiye'nin beş büyük şehrinde 2.775.000 kişi üzerinde 1942 ve 1948 tarihleri arasında yapılan istatistiklerde veremden yıllık 5.851 ölüm vakası tespit edilmişti. Bu rakam, yüz bin kişide 211 ölüm vakası demektir. 1949'da ise 6.805 ölüm tespit edilmiş, bu ölüm oranı da yüz bin kişide 218'yi göstermekteydi. Türkiye'de veremden ölümler en çok büyük şehirler ve Karadeniz sahilinde yaşanmıştı. Yüz bin kişide yaklaşık 200 ölümün görüldüğü Türkiye'de yüksek oranda verem kayıplarına karşın diğer ülkelerde tespit edilen verem ölümleri ise oldukça düşüktü. 1949 yılı dünya verem ölüm oranları şu şekilde gerçekleşmişti³³;

Tablo 2: Çeşitli Ülkelerden Elde Edilen Verem Ölüm Oranları.(1/100.000)

Ülke	Ölüm oranları ortalaması
Danimarka	19
Hollanda	24
ABD	28
İsveç	42
İngiltere	45
Fransa	68
Türkiye	200

³² Zülfü Sami Özgen, "Sanatoryumların Verem Savaşındaki Rolü" **Tüberküloz Dergisi**, XX, S.2, s.138-139.

³³ "Türkiye'de 18 Aylık Verem Mücadelesinin Neticeleri" **Tüberküloz Dergisi**-İstanbul Verem Savaş Derneği Yayını, VIII, S.2, 1952, s.88-89.

İstanbul Verem Savaş Derneğine göre; Türkiye ile diğer ülkeler arasında ortaya çıkan belirgin ölüm oranı farkı, ülkedeki teşkilat yetersizliğinden ve halkın sosyal yaşantısının kötü olmasından kaynaklanmaktaydı.³⁴

Verem hastalığının savaş yıllarında artış göstermesi üzerine Sıhhat Vekâleti, verem mücadelesini ön plana almıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan sıkıntılardan sonra yeni dönemde ekonomik ve sosyal değişimlerine ayak uydurabilmek amacıyla sağlık hizmetlerinde birtakım değişiklikler yapılması gündeme gelmişti. Bu amaçla 1946 yılında Sağlık Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Yüksek Sağlık Şurası “On Yıllık Sağlık Planı”nı hazırlamıştı. Sağlık hizmetlerinin rasyonel ve planlı bir şekilde uygulanması amacıyla yeni dönemin hedefleri şu şekilde belirlenmişti³⁵:

- En modern sağlık hizmetleri için bir sağlık örgütü kurmak ve tüm ülkeye yaymak.
- Kırsal kesime sağlık hizmeti götürmek amacıyla her kırk köy için bir sağlık merkezi açmak.
- Mevcut hastaneleri ve diğer sağlık müesseselerini bilimin ve zamanın ihtiyaçlarına göre düzenlemek.

Sağlık Bakanlığı 1947 yılından itibaren yılın bir haftasını verem haftası olarak kabul etmiş ve verem savaş derneklerinin bulunduğu yerlerde yoğun bir propaganda faaliyetlerine girişilmişti. Ayrıca, verem ile mücadele eden derneklere maddi destek vermek amacıyla, belediyelerin topladığı eğlence vergisinin yüzde 10’nu verem savaş derneklerine verilmesi kararlaştırılmıştı. Kanun uyarınca, verginin ilgili miktarı şehirde verginin toplandığı verem savaş derneğine tahsis edilecek, dernek bulunmuyorsa ilgili miktar, belediye sınırları içerisinde bulunan verem hastalarının tedavisinde kullanılacaktı. 1949’da çıkarılan 7183 sayılı Verem Savaşı Hakkında Kanun ile Sıhhat Vekâleti, verem mücadelesini yürütecek mekânların kurulmasını üstlenecekti. Bu amaçla bakanlık, hastane, prevantoryum, pavyon ve dispanser yapımını gerçekleştirecekti³⁶. Verem Savaşı Hakkında Kanun, mecliste görüşülürken, mevcut mücadele derneklerinin kontrolünün Sağlık Bakanlığınca yapılması

³⁴ Verem mücadelesinin gerekliliği, ülke savunması ile bir kabul edilmekteydi. Tüberküloz Dergisine göre; hudut muhafazası ne kadar gerekli ve önemli ise, verem mücadelesi de aynı önemdeydi. Ayrıntılı bilgi için bkz: “Türkiye’de 18 Aylık Verem Mücadelesinin...” s.166.

³⁵ Rıdvan Ege, **Türkiye’nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, Ankara, Türk Hava Kurumu Basımevi, 1992, s.27–28.

³⁶ “Türkiye’de Verem Savaşının...” s.2.

kararlaştırılmış ve Sağlık Bakanlığınca kurulacak bir genel müdürlüğün, verem savaş derneklerinin faaliyetlerini bir program doğrultusunda denetlemesi kararlaştırılmıştı³⁷.

Verem Savaşı Kanunu yürürlüğe girdikten sonra ilgili bakanlığın bünyesinde faaliyete başlayan Verem İstişare Komisyonu tarafından hazırlanan rapor uyarınca, verem mücadelesini daha verimli bir duruma getirmek için Verem Savaş Konseyi kurulmuştu. Bu konsey, verem mücadelesi konusunda bilinçlendirme amaçlı faaliyetlerde bulunacak, savaş çalışmalarını standardize etmek için çaba sarf edecekti. Verem Savaşı Konseyi’ne göre; verem savaşı şehirlerde ve köylerde ayrı ayrı olmak üzere ikiye ayrılacak ve şehirlerde mücadele dernekler tarafından, köylerde ise devlete ait sağlık kuruluşları eli ile yürütülecekti. Şehirlerde yapılacak verem mücadelesinde en önemli rol dispanserlere verilmişti. Dispanserlerin kendilerine ayrılan belirli bölgelerde araştırma yapma, tespit etme ve hastaları kontrol etme görevlerini yerine getirmesi kararlaştırılmıştı³⁸. Köylerde verem savaşı sağlık merkezlerine bağlı yapılacaktı. Ülke nüfusunun önemli bir kesiminin köylerde yaşaması nedeniyle sağlık merkezlerinin bir an önce kurulmasının acil bir öneme sahip olduğu düşünüldüğünden, köylerde verem savaşı için acele bir program hazırlamak ve sağlık merkezleri kurulup tamamlanmaya kadar gezgin ekiplerle etkili bir mücadele faaliyete başlanması istenmişti. Bu amaçla 1953’de Dünya Sağlık Örgütü ile işbirliği yapılarak tüm ülkede BCG aşı kampanyası başlatılmıştı³⁹. Türkiye’de verem mücadelesinin öncülerinden Doktor Tefvik Sağlam’a göre, köylerde verem için özel bir uygulama yapılmalıydı. Vatanın asli ögesi olan köylülerinin sıhhi vaziyetleri gözden uzak tutulmamalıydı. Çünkü Türk köylüsü zekâ, fazilet ve çalışkanlık bakımından başka milletlerin köylülerinden daha yüksekteydi ve Türk köylüsü, Türk inkılâbının temeliydi. Sağlam ve gürbüz bir nesil hedefi parti programında da yer almaktaydı⁴⁰. Cumhuriyetin sıhhat politikasının ilkelerinden biri olarak kabul edilen halkçılık köylerde de kendini göstermekteydi. Sağlıklı nüfusun kıymetinin farkında olan Cumhuriyet

³⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem VIII, 1949, XVIII Ankara 1949, s.255.

³⁸ Tefvik Sağlam, “Türkiye’de Verem Savaşı 1” **Tüberküloz Dergisi**, VI, S.1, 1951, İstanbul Verem Savaş Derneği Yayını, s.51–53.

³⁹ Ankara Refik Saydam Hijyen Enstitüsü tarafından hazırlanan BCG aşuları 63 vilayette, 0-18 yaş arasındaki tüm vatandaşlara uygulanmıştır. “Türkiye’de 18 Aylık Verem Mücadelesinin...” s.160.

⁴⁰ Parla, **a.g.e.**, s.87.

hükümetleri, bilhassa köylüleri “...afetlerden korumak ve kurtarmak üzere hiçbir şeyi esirgeme(mek) üzere kendisini görevli saymaktaydı”.⁴¹

Tevfik Sağlam’a göre şehirlerde yerleşik bulunan sağlık kuruluşları ile köylerde etkin bir verem mücadelesi yapmak çok zor olduğu için, Köy Enstitülerinin sağlık kollarına kız öğrenciler alınmalı ve bu öğrenciler öğrenimlerini bitirdikten sonra bir sene verem müesseselerinde staj yaparak köylerde görev yapacak verem uzmanı olarak yetiştirilmeliydi. Ayrıca köylerde görev yapan sağlık koruyucuları arasından köy verem savaşı erkek memuru istihdam edilmeliydi⁴².

5.Verem Mücadelesinde Halkı Bilinçlendirme Faaliyetleri

Kuruluşlarının ardından veremi ve veremle mücadelenin gereğini halka ve ülke yöneticilerine duyurmak, verem savaşı ile ilgili örnek tesisler kurmak ve işletmek çabasına girişen Verem Savaş Dernekleri, bir taraftan dispanserler vasıtasıyla tedavi çalışmalarına devam etmiş, diğer taraftan da yayılması çok kolay olan verem konusunda propaganda faaliyetlerine başlamışlardı. Veremin yayılmasında en önemli neden yakın temas olduğuna ve veremden etkilenmelerin en büyük kısmının da aile içinde, bir arada oturan insanların yakın çevrelerinde gerçekleştiğine göre, verem mücadelesinin bulaşmayı önlemeye yönelik çalışmaları, bütün yurttaşlara veremi öğretmeyi, ondan korunma çarelerini tatbik ettirmeyi ve onların tüberküloz mücadelesine doğrudan katılmalarını temin etmeyi hedef tutmalıydı⁴³. Bu amaçla kurulan ve İzmir, İstanbul gibi şehirlerde faaliyet gösteren dernekler verem mücadelesinde uzun yıllar boyunca tek başlarına çalışmışlar, halk ve hükümet üzerinde önemli tesirler yapmışlar ve bu meselenin bir numaralı iş olarak devlet ve millet tarafından ele alınmasında büyük rol oynamışlardı⁴⁴.

⁴¹ “Cumhuriyetin Sağlık, Bakım ve Yardım İşleri”, *Ülkü*, IX, S.9, Birinciteşrin 1933, s.256.

⁴² Sağlam, “Türkiye’de Verem... s.61.

⁴³ Veremin öldürücü etkileri konusunda bilgilendirme amacıyla gazetelerde uyarıcı yazılar çıkmaktaydı. 13 Ağustos 1922 tarihli Akşam Gazetesinde yer alan “Veremden Korunma Çareleri” başlıklı yazıda verem hastalığına karşı alınması gereken önlemler yazılmıştı. Temel, *a.g.e.*, s.118.

⁴⁴ **Verem Savaş Dernekleri ve Dispanserleri...** s.5-6; Verem Savaş Derneklerinin, halka verem hastalığı konusunda bilgi vermek amacıyla hazırladıkları resim ve levhalarını iş yerlerinde herkesin görebileceği şekilde asılmasını istenmişti. Tevfik İsmail, verem ile ilgili bilgilerin vatandaşların bulunduğu ortamlarda, “onların dili ile konuşan kimseler tarafından arkadaşlarına anlatılmasının daha faydalı olacağını düşünerek bu maksatla fabrikalarda iş

Veremle mücadele dernekleri, halk arasında veremli hastaları bularak, onları devletin ilgili tedavi müesseselerine sevk ederek, hem hastalara tedavi imkânlarını sağlamak, hem de muhitinden ayırarak aile ve topluluklar içinde yeni bulaşmaları önlemeyi hedeflemekteydi. Bu amaçla evlerde koruyucu tedbirleri almak, hastalığın tespitinde büyük önemi olan röntgen muayenesini kitle arasında yaygınlaştırmak, icap edenleri aşılacak gibi faaliyetler yapılacak ayrıca halk ile doğrudan temasta bulunarak halkı veremden koruma bilgisi verilecek, evlerinde kalan veya hastanelerden dönen hastaların tedavisini de temin edilecekti⁴⁵.

Mücadele derneklerinin çabaları sonucu, mevcut verem savaşı dispanserleri faaliyetlerini düzenlemek amacıyla Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından bir talimatnâme hazırlanmıştı. Bu talimatnamede, dispanserler, tedavi amaçlarının yanı sıra, korunma ve propaganda alanlarında çalışacak şekilde düzenlenmişti. Dispanserlerin faaliyetleri şu şekilde belirlenmişti⁴⁶;

- Mücadele merkezine her gün müracaat edenlerin muayenesi ve bunlardan icap edenlerin tedavisi(Poliklinik vazifesi),

- Dispanser hemşireleri tarafından fakir veya sağlık durumları iyi olmayan ailelerin düzenli ziyaretleri sağlanarak, bu aileler arasında veremli olup olmadığının belirlenmesi ve hastalara bakma ve bulaşmaktan korunmak için aile kadınlarının bilgilendirilmesi(Ziyaretçi hemşire vazifesi),

- Veremin yayılmasına mani olmak ve tedavinin ciddiyetini temin için halkı bilgilendirmek(Propaganda vazifesi),

- Mücadele mntukaları çevresindeki veremli ailelerin takibi ve mücadelenin baştan sona kadar fenni ve idari kayıtlarının tutulması(Kayıt vazifesi),

Dispanserlere verilen mücadele talimatnâmesine göre, hastalara yakın ilgi gösterilmeliydi. Laboratuar ve röntgen muayenesi yapılması gereken hastalar

başlılarından, mekteplerde hocalardan, askerde takım kumandanlarından, esnafta sendika başkanları ve benzerlerinden istifade ederek” açıklanmasını tavsiye etmekte bu bilgilerin akıllarda yer etmesi temin edilmesinin çok önemli olduğunu düşünmekteydi. Tevfik İsmail Gökçe, **Verem Savaşı Eğitim Levhalarına Dair Bilgiler**, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Neşriyatından, İstanbul 1956, s.I.

⁴⁵ **Verem Savaş Dernekleri ve Dispanserleri...** s.8.

⁴⁶ T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, **Veremle Mücadele Dispanserleri Talimatnamesi**, Ankara 1934, s.3.

için belli bir zaman tespit olunarak hastalar fazla bekletilmemeli idi. Dispanserlerde açık veremlilerin bekleme salonları diğer hastalardan ayrı olacak biçimde düzenlenmeli; bilhassa çocukların dispanserlerde açık veremlilerin bekleme odalarında bulundurulmamasına dikkat edilmeliydi. Dispanserlerin görevleri sadece kendilerine müracaat eden hastalarla ilgilenmek olmamalı, kayıt altına aldıkları veya taburcu ettikleri hastaları evlerinde ziyaret ederek, tedavinin ev ortamında da etkin ve faydalı bir şekilde sürdürülmesi için yönlendirici olunmalıydı. Mücadele hemşireleri hastaları evlerinde ziyaret etmeli, tedavisi evde devam eden hastalara tavsiye edilmiş olan tedavi usullerini ne derece uyguladıklarını kontrol etmeli, aile hıfzısıhhası ve veremden korunma hakkında aile üyelerini bilgilendirmeli ve ev içinde sıhate aykırı gördüğü şeylerin düzenlenmesi için yol göstermeliydi. Mücadele hemşirelerinin gerek dispanser ve gerek ziyaret mesailerinde dâima şefkatli ve vakur olmaları ve öğretilmesi gereken bilgileri tekrar etmeleri tavsiye edilmekteydi. Verem Mücadele Dispanserleri faaliyette buldukları mıntikalarda bulunan halka veremle mücadele çarelerini öğretmekle görevliydi. Mücadele tabipleri tarafından belirli programlar dâhilinde halka, öğrencilere ve öğretmenlere konferanslar verilmeliydi. Bu amaç için yazılmış broşürler dağıtılmalı ve ilgili bakanlıktan gönderilen sinema filmleri gösterilmeliydi⁴⁷.

Verem mücadele dispanserlerinin çevrelerindeki verem hastalarını ziyaret ederek, tedavilerini evde devam ettirmeleri için yakın ilgi ve şefkatli tavırlarını sürdürmeleri konusunda ısrarlı uygulamanın arkasında, veremin toplumun tamamını etkileyen bir bulaşıcı hastalık olduğu düşüncesi bulunmaktaydı. Veremin tehlikeleri hakkında halkı bilinçlendirme ve propaganda çalışmaları yapmak mücadele cemiyetlerinin en önemli görevleri arasındaydı. Propaganda faaliyetinin ciddiyetle değerlendirilmesi gereken ayrı bir üslubu vardı. Bu alanda iki farklı kaynak bulunmaktaydı. Bunlardan ilki verem mücadele derneklerinin propaganda ve eğitim afişleri, diğeri ise İstanbul Verem Mücadele Cemiyetinin yayını olan “Yaşamak Yolu Dergisi”nde verem ile ilgili olarak çıkan yazı ve haberlerdi.

Yaşamak Yolu Dergisinde verem konusunda bilgi verilirken, dergide bazı dikkat çekici noktalar bulunmaktaydı. Temel amacı halkı bilinçlendirmek olan dergideki yazılar halkın anlayacağı dil ve üslupta yazılarak, bulaşıcı ve son derece tehlikeli olan veremden kaçınmak için ne yapılması gerektiği anlatılmaya çalışılmıştı. Erken teşhis konusu derginin en çok üzerinde durduğu konulardan

⁴⁷ T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, **a.g.e.**, s.5–7.

biriydi. Erkenden farkına varılan veremlinin, çevreye zarar verme ihtimali azalacağı gibi, zamanında fark edilme ve tedaviye başlanma durumunda veremin iyi olmaya pek uygun olacağı yazılmaktaydı. Bu nedenle ilgili dergide, verem mikrobunun bulaşma yolları, vücuda nasıl girdiği, nasıl ilerlediği, kendisini nasıl belli ettiği gibi konular kolay ve basit bir dille anlatılmıştı. Dergide yayınlanan Verem Meselesi adlı yazıda, çevresel etkiler ve temizlik konusunun hastalığın yayılmasındaki önemi üzerinde durulmuştu. Bu konuda dergide bilinçlendirici karikatürler de yayınlanarak daha etkin öğrenme sağlanması amaçlanmıştı. Bir karikatürde basit temizlik kuralları anlatılmakta ve “*Yere tükürmeyiniz, tükürmek hem ayıp hem de bir cinayettir. Yalnız tükürmek yüzünden senede binlerce vatanşay kaybediyoruz. Tükürmeden yaşamak kabildir*”⁴⁸ ifadesi yer almaktaydı. Dergide bulunan yazılar, sayfanın alt kısımlarında ve diğer bölümlerde verilmek istenen mesajın içeriğine uygun olan karikatürlerle desteklenerek halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştı⁴⁹. İlgili dergide dikkat çekmesi için renkli kâğıda basılarak büyük puntolu harflerle ve anlaşılabilir üslupta yazılan yazılar da bulunmaktaydı. Doğrudan okuyan kişiye hitap eden, bireyin sağlığına ilişkin ve onu hastalıklardan uzak tutmayı amaçlayan ifadelerle sonuç elde edilmeye çalışılmıştı. “*Bu kâğıdı gözünün önüne as ve her gün bir defa oku !*” diye uyarıcı ifade ile başlayan yazılarda veremin, tedaviye cevap veren bir hastalık olmasına karşın ancak bulaşmasının da çok kolay olduğu kısa ve kesin cümlelerle anlatılmıştı. Bu nedenle hasta ve sağlam herkesin uyması gereken yaşam kuralları sıralanmıştı⁵⁰. Bu tür kişi hayatını düzenlemeyi amaçlayan yazılarla insanlar arasındaki ilişkilerde ve özel yaşamda sağlık kurallarının belirleyici olması istenmekte, özellikle çocukların korunması konusuna vurgu yapılmaktaydı.

Verem Savaş Dernekleri, İstanbul Verem Savaş Derneğinin çıkardığı Yaşamak Yolu Dergisi’ni ülkedeki tüm okullara göndererek genel bir bilgilendirme faaliyeti yapmıştı. İstanbul’da vereme dair faydalı öğütler içeren broşürlerden yirmi bin adet dağıtılmış ve okullara verem ile ilgili afiş ve levhalar gönderilerek çocuklara anlayacakları dilde bilgi verilmiş, çeşitli zamanlarda günlük gazetelere yazılar ve radyoda yayınlanmak üzere konferanslar hazırlanmıştı. Halkın, konuşmalardan faydalanması için bilgiler, resmi ve teknik ifadeler yerine samimi iki arkadaşın sohbet etmesi tarzında

⁴⁸ Tevfik Sağlam, “Verem Meselesi”, **Yaşamak Yolu**, S.63–64, 1934, s.2–6.

⁴⁹ “Veremden Kendini Koru”, **Yaşamak Yolu**, S.3 Mart 1929, s.7.

⁵⁰ Süleyman Edhem, “İçtimai Bir Vazife-Çocukların Veremden Vikayesi”, **Yaşamak Yolu**, S.3 Mart 1929, s.5.

verilmişti. Ayrıca, radyoda verilen konferansların metinleri, Yaşamak Yolu Dergisinde de yayınlanmıştı. Radyoda sunulan bir konferansta Heybeliada Sanatoryumu Müdürü ve Baştabibi Dr. Tevfik İsmail Bey verem konusunda ikna edici ve açık bir dil kullanarak halkın hastalığa karşı harekete geçmesi ve mücadele için verem savaş derneklerine katkıda bulunmasını istemişti. Bu ve benzeri konuşmalarda genelde hastalığın, insanın sosyal yaşamını nasıl etkilediği konusuna özel vurgu yapılarak, aileler mücadeleye ikna edilmeye ve kazanılmaya çalışılmıştı⁵¹.

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, verem savaş derneklerine propaganda konusunda verdiği desteğin yanı sıra sinema kullanılarak halka, eğitici ve dikkat çekici bilgiler vermeye çalışmıştı. İlgili vekâletin kullandığı propaganda araçları “*sıhhi-içtimai filmler ve sıhhi içtimai afişler*”di. Filmler, sinema ve elektrik bulunan şehir ve kasabalara gönderilerek halkın yoğunluğuna göre o şehirlerde 7–15 gün veya bazı büyük şehirlerde daha fazla kalarak halka, öğrencilere, öğretmenlere ve askerlere ücretsiz olarak gösterilmişti. Filmlerde, insanlara sağlıklı yaşam için gerekli, basit temizlik kuralları hareketli görüntüler şeklinde gösterilerek onlara hastalıklardan korunma yollarının öğretilmesi amaçlanmıştı⁵². Ayrıca uzmanlar tarafından film hakkında açıklamalar yapılması sağlanarak, görüntülerin etkisi pekiştirilmeye çalışılmıştı. Filmlerde veremin utanılacak, saklanması gereken bir rahatsızlık olmadığı belirtilmiş ve mücadelenin başarı kazanmasında dört altın kuralın bulunduğu vurgu yapılmıştı: Bunlar: İyi beslenme, dinlenme, temiz hava ve moralli olma olarak belirlenmişti⁵³. Filmlerin yanı sıra halkın göreceği yerlere asılarak dikkat çekebilecek afişler hazırlanarak halka ulaştırılması istenmişti. Bu afişler ile sağlığın korunması için dikkat edilmesi gereken hıfzısıhha kurallarına insanların itina göstermesi amaçlanmaktaydı. Afişlerde kullanılan yazılar slogan şeklinde tasarlanmıştı⁵⁴. İlgili vekâletin, hastalığın önemine ilişkin yaptığı dikkat çekici

⁵¹ Tevfik Sağlam, “Radyo’da Verilen Konferans” **Yaşamak Yolu**, S.51–52 İkincikanun-Şubat 1933, s.2–7.

⁵² Filmlerin bazılarının isimleri şunlardır: “Erken Teşhis-Erken Tedavi(Verem Hakkında)”, “Uzun ve Afiyetle Yaşam Çaresi”, “Sıhhi Su”, “Çocuk Bakımı”, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti İstatistik ve Neşriyat Şubesinin Beş Senelik Hülâsasına Dair Rapor, **BCA**: 030.10.177.220.18.(29.11.1930)

⁵³ Tevfik Sağlam, “Verem Olmamak İçin” **Yaşamak Yolu**, S.20 1930, s.3–4; İhsan Rifat, “Veremlilere Sıhhi Öğütler” **Yaşamak Yolu**, S.63–64, 1934, s.7.

⁵⁴ Afişlerin dikkat çekici slogan taşıyan birkaç tanesinin isimleri şunlardır: “ Ben Hastalanmak İstemem, Beni Öpmeyiniz”, “Sağlık Yolu”, “Güneşin Hayat Veren Şuâ’batı”, “Vitaminler ve Korudukları Hastalıklar”, “Bahar ve Güneşin Sıhhat ve Afiyete Tesiri”, “Yüzde Yüz Afiyet

faaliyetler, özellikle öğrenciler, askerler gibi halkın genç nüfusunu oluşturan önemli bir kesimde etkili olmuştu. Özellikle o dönemin şartlarında Anadolu’da pek nadir bulunan sinemalarda hareketli görüntülerle yapılan eğitici-doğruya yöneltici propaganda filmleri halkın bilinçlenmesine önemli katkılar yapmıştı.

6. Halkı Bilinçlendirme Faaliyetlerinde Okulların Rolü

Yeni insan- yeni toplum projesi ile harekete geçen Kemalist yöneticiler için okul, bireylerin sosyalleştirilmelerinde, yeni toplum projelerine itibak ettirilmelerinde ve sosyo-ekonomik yapıya ait istenen değerlerin kazanılma sürecinde çok önemli bir konuma sahipti. Okul bu misyonunu yeni dönemde yeni vatandaş tipinin yaratıldığı bir merkez olarak sürdürecekti. Yeni vatandaş tipinin özellikleri arasında sağlık konusunda bilinçlendirilmiş, hastalıklardan uzak yaşamayı öğrenmiş olması da istenmekteydi. 1930’lar sadece sıhhat konusunda değil devlet eksenli bir yurttaşlık anlayışının okullar aracılığı ile yaygınlaştırılması hedefine hız verildiği bir dönem olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu dönemin hâkim söylemlerini Maarif Vekili’nin sözlerinden çıkartabiliriz. Toplum için faydalı ve yararlı bir birey olarak yetişmek, mazinin kötü hatıralarını silerek onu, taşıdığı milli değerlerin farkına vardırarak ihmal edilmemesi gereken bir düsturdu. (Öğrencileri) *ıçtimai ve milli hayata daha faal bir fert olmak üzere yetiştirmek*” ana hedef olarak değerlendirilmekteydi⁵⁵. Dönemin ders kitaplarında yer alan bu anlayışa göre, çalışma kabiliyetini azaltan hastalıklardan ve hareketlerden şiddetle kaçınmak ve fert ve millet için çalışmak için bedensel sağlık ve hijyenin korunmasını sağlamak milli bir vazifeydi. Öğrenciler bu vazifeyi yapmak ile vatana ve millete karşı sorumluydu.

Türkiye’de veremden etkilenen vatandaşların arasında öğretmenlerin ve öğrencilerin de olması 1930’ların Türkiye’sinde önemli endişeler yaratmaktaydı. Öğretmenler, genç cumhuriyetin ihtiyacını duyduğu münevver insanlardı, ayrıca yeni nesli-çocukları yetiştirmekte ve hayata hazırlamaktaydılar. İşte bu nedenle veremin en çok bulaştığı mekânlardan biri olan okullarda oluşabilecek tehlikeli durumları ortadan kaldırmak için tedbir alınmalıydı. Umumi Hıfzısıhha Kanununun 164.maddesine göre her öğrencinin

Esasları”. Ayrıntılı bilgi için bkz: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti İstatistik ve Neşriyat Şubesinin Beş Senelik Hülâsasına Dair Rapor, **BCA**: 030.10.177.220.18. (29.11.1930)

⁵⁵ Füsün Üstel, **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.137.

okullarda muayene ve salgın hastalıklara karşı kontrol edilmesi istenmişti. Bu muayeneler okulların hususi tabipleri tarafından yapılmalı idi. Bu amaçla okullarda bulunan veremlilerin tespit edilmesi için tüm öğretmen ve öğrencilerin yılda birkaç defa ciddi bir şekilde sağlık muayenesine tâbi tutulması ile hastaların ortaya çıkarılması istenmekteydi. Okullarda bu görevi yapması için bir “*mektep tabibi*” tayin edilecekti. Mektep tabibi yapacağı sıhhi kontroller ile okulda veremlileri tespit edecek, onları sağlam insanlardan ayıracak ve onlara hıfzısihha kurallarını öğretmek için on beş günde bir sıhhi konferanslar tertip edecekti. Her okulda bir doktor istihdam etme düşüncesini gerçekleştirmek için Türkiye genelinde 73 ortaokul ve liseye hekim tayin edilmişti. Ayrıca Maarif Sıhhiye Müfettişleri de öğrencilerin sağlık durumlarını takip etmekle görevlendirilmişlerdi⁵⁶. Ülkenin geleceğinin her şeyden önce yeni neslin sıhhatli yetiştirilmesinde olduğuna inanan Fazıl Şerafettin’e göre, okullar, verem ile mücadele yapılması gereken birer merkez olmalıydı. Çünkü ona göre; “...yapılacak iş yalnızca mektep açmak değil, bu mektepleri dolduran çocukların sıhhati ile azami (derecede) alakadar olmak...” (tır). Şerafettin, bu amaçla okullarda hekim bulundurulması gerektiğini, veremle toplumsal mücadelenin bu şekilde yapılabileceğini ifade etmekteydi⁵⁷.

Yetişkinlere okuma yazma bilgisi vermek için kurulan Millet Mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan sağlık bilgisi kitaplarında sağlıklı olmanın yolları basit ve anlaşılır bir yol ile anlatılmıştı. Cumhuriyet rejiminin çocuklarını ve gençlerini yetiştiren ailelerin kazanmaları istenen temizliğe, beslenmeye ve hijyene ilişkin bilgiler, sağlıklı nesiller yetiştirmenin önemini sıkça vurgulandığı bir dönemin söylemine de uygundu. Sağlık bilgileri, eğitim faaliyetleri yolu ile yetişkin insanlara da verilecekti. Yaşamımızı emniyetle sigorta etmenin, sağlığın sırrını yakalamanın yolu ise üç kelime ile özetlenerek herkesin ulaşabileceği şekilde yorumlanmıştı. Bu üç kelime “*Temizlik, intizam, itidal*” olarak belirlenmişti⁵⁸.

Verem hastalığı konusunda halkı bilinçlendirme girişimleri yıllar geçtikçe daha başarılı olmaya başlamıştı. Eğitimli nüfusun artması ve tedavi

⁵⁶ Server Kamil Tokgöz, *Okul Sağlık Bilgisi*, Ankara, T.C. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Yayınları, 1938, s.205.

⁵⁷ Fazıl Şerafettin, “Verem Mücadelesinde Mektep Hekiminin Mühim Vazifesi” *Yaşamak Yolu*, S.21, Eylül 1930, s.3.

⁵⁸ Muhittin Celal, *Millet Mektepleri ile Halk Dershanelerine Mahsus Sağlık Bilgisi*, İstanbul, Tefeyyüz Kitaphanesi, 1930, s.73.

imkânlarının yaygınlaşması üzerine veremden kaynaklanan ölümlerin azaldığı gözlenmişti.

Milli kalkınma ve milli savunma ihtiyaçlarının bir yansıması olarak insan sermayesinin kalitesini yükseltmek adına yapılan verem mücadelesi 1950’lerden itibaren beklenen sonuçları vermişti. Aşağıdaki tablo Sağlık Bakanlığı’nın verem mücadelesinde aktif rol oynamaya başladıktan sonra ortaya çıkan ölüm oranlarındaki azalmayı göstermektedir:

Tablo 3: İstanbul’da Veremden Ölüm Oranları⁵⁹

Yıllar	Nüfusa oranı (yüz binde)
1948	261
1949	223
1950	205
1951	201,5
1952	170
1953	100
1954	97

Sonuç

Verem, hem bilimsel hem de sosyal meseleleri ilgilendiren medikososyal bir hastalıktır. Veremin yayılmasında ve toplum içinde dağılmasında hayat standardı, geçim zorluğu, mesken ve çevre sağlığı, eğitim vs. sosyal faktörler oldukça etkilidir. Bu nedenle mücadelede başarı, toplumun ekonomik kalkınmasının ardından gelecektir. Halk arasında geniş tahribat yapan bu hastalığı ortadan kaldırmak medikal ve sosyal tedbirleri müştereken geliştirerek enfeksiyon alanlarını azaltmak ile mümkün görülmektedir.

Osmanlı döneminden devralınan insan sermayesinin ekonomik kalkınma ve toplumsal dönüşüm için yeterli olmadığının farkına varılması üzerine, Cumhuriyetin ilk döneminde halk sağlığını etkileyen her türlü olumsuzlukla topyekûn bir mücadele başlatılmıştı. Bu mücadelenin hareket noktası,

⁵⁹ “Türkiye’de Verem Savaşının... s.7.

bağımsızlık savaşı verdiğimiz Avrupa ile Türkiye arasında yaşam kalitesi açığını kapatmanın yanı sıra sağlık noktasında hiçbir eksiği olmayan yeni bir nesil yaratma düşüncesi idi. Bu yeni nesil, Cumhuriyet Türkiye'sinde eskiye karşı yeninin sembolü olacaktı. Yeni ve sağlıklı Türk insanı, eskiyi çağrıştıran hasta adam imajından sıyrılacak, kalkınma sürecinin başrolünü de üzerine alacaktı. Sağlıklı bir insan, bol nüfus, kuvvetli işgücü ve güçlü bir ordu için sağlam bir potansiyel olacaktı. Bu gibi argümanlardan yola çıkan hükümetler, sıhhatli, gürbüz ve dinç insan hedefine zarar verecek her türlü hastalığı ortadan kaldırmak için harekete geçmişlerdi. Verem hastalığı da cumhuriyetin ilk döneminin toplum sağlığını en çok tehdit eden hastalıklarından bir tanesi idi. Uzun bir süre kişisel ve lokal çabalarla yapılan verem mücadelesinde en önemli dönem, 1930'lı yıllar olmuştur.

Verem hastalığına karşı idealist doktorlar tarafından kurulan Verem Mücadele Dernekleri halkı bilinçlendirmek, dispanser açarak tedavi çalışmalarına başlamak ve propaganda yapmak gibi faaliyetlerini İkinci Dünya Savaşına kadar sürdürmüşlerdir. Dernekler, büyük şehirlerden başlayarak hastalık konusunda halkın dikkatini çekecek faaliyetlerde bulunmuşlardır. İsrarla sürdürdükleri uyarıcı çalışmalarıyla hastaları evlerinde ziyaret ederek hastalıkları tespit etmek ve kontrol altına almak gibi uygulamaları gerçekleştirmişlerdir. Toplumun tüm kesimlerinin yaşadığı ortamlarda onlara daha temiz bir yaşamın nasıl mümkün olacağı konusunda yapılan propagandanın yanı sıra; halkın toplu olarak bulunduğu mekânlarda (okul, fabrika, kışla vs.) eğitici ve bilinçlendirici faaliyetlerde bulunulmuştur. Ayrıca okul çağındaki çocukları verem salgınından korumak ve anında hastalığı tespit etmek için okul hıfzısıhhasına önem verilmiş, okullarda doktorların görev yapması sağlanmaya çalışılmıştır. Daha önce hiç denenmemiş yöntemlerle hastalığın daha fazla yayılmasının önlenmesi için mücadele verilmiş ve veremin öldürücü etkisini azaltmada başarılı olunmuştur. Verem mücadelesinin başarılı olmasında, sağlık imkânlarının yanı sıra yaşam seviyesinin ve kalitesinin artmasının da etkisi vardır. Eğitimli nüfusun çoğalmasına paralel olarak hastalıklar konusunda bilinçlenme de artmış ve sağlığın korunmasına dikkat eden bir nesil yetişmeye başlamıştır. Devletin, verem konusunda Verem Savaş Derneklerine doğrudan destek olmasının ve mücadeleyi doğrudan kontrol etmesinin ardından veremden ölümlerin azalmaya başladığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Adivar, Halide Edib: **Mor Salkımlı Ev**, Can Yayınları, İstanbul 2008.
- Ak, Bilal: “Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Hizmetleri”, **Türkler XVII**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2003.
- Akın, Yiğit: **Gürbüz ve Yavuz Evlatlar, Erken Cumhuriyet’te Beden Terbiyesi ve Spor**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 253s.
- Barış, İzzettin: “Çağlar Boyu Tüberküloz”, **21.Yüzyılda Tüberküloz Sempozyumu ve II. Tüberküloz Laboratuvarı Tanı Yöntemleri Kursu**, Samsun.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA), **Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti İstatistik ve Neşriyat Şubesinin Beş Senelik Hülâsasına Dair Rapor, BCA: 030.10.177.220.18.(29.11.1930)**
- Crisis, Bilge: **İşgal Altında İstanbul**, İstanbul, İletişim Yayınları 2007.
- “Cumhuriyetin Sağlık, Bakım ve Yardım İşleri”, **Ülkü**, IX, S.9, Birinciteşrin 1933.
- Ege, Rıdvan: **Türkiye’nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- Fazıl Şerafettin: “Verem Mücadelesinde Mektep Hekiminin Mühim Vazifesi” **Yaşamak Yolu**, S.21, Eylül 1930.
- Gökçe, Tevfik İsmail: **Verem Savaşı Eğitim Levhalarına Dair Bilgiler**, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği. İstanbul 1956.
- _____ : “Verem Savaşında 50 Yıl 1918–1968”, **Yaşamak Yolu**, S.394. İstanbul 1969.
- Gürsoy, Akile: “Sağlık, Gençlik, Güzellik” **Üç Kuşak Cumhuriyet**, Editör: Uğur Tanyeli, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- İhsan Rıfat: “Veremlilere Sıhhi Öğütler” **Yaşamak Yolu**, S.63–64, 1934.
- İlkan, Ceren Gülsel: “*Tuberculosis, Medicine And Politics: Public Health in The Early Republican Turkey*”, **Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü**, 2006, 204s. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- İnan, Afet: **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal’in El Yazıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Kahya, Esin – Erdemir, Ayşegül Demirhan: **Bilimin Işığında Osmanlı’dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000.

- Mehmed Ali: **Türkiye'nin Sıhî-i İctimâi Coğrafyası, Çatalca Vilayeti**, Yayına Hazırlayan: Sabri Koz, Erguvan Yayınları, İstanbul 1991.
- Mehmed Said: **Sinop İlinin Sağlık Coğrafyası, Türkiye'nin Sıhî-i İctimâi Coğrafyası, Sinop Sancağı 1922**, Yayına Hazırlayan: İbrahim Başağaoğlu, İstanbul 2002.
- Muhittin Celal: **Millet Mektepleri ile Halk Dershanelerine Mahsus Sağlık Bilgisi**, İstanbul, Tefeyyüz Kitaphanesi, 1930.
- Mustafa Talat: "İctimai Belalardan Verem ve Verem Dispanserleri" **Sıhhat Almanakı- Cumhuriyetin Onuncu Senesini Kutlularken**, Kader Matbaası, İstanbul 1933.
- Nikiforuk, Andrew: **Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Noyan, Abdülkadir: "Sanatoryum Tedavisi Tarihçesi", **Tüberküloz ve Toraks**, S.1-2, Ocak-Nisan, 1962.
- Parla, Taha: **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları-Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Onur, Nureddin: "Verem Savaşında B.C.G. Hakkında Umumi Malumat", **Pratik Doktor**, XIX, S.4, Nisan 1949.
- Özdemir, Hikmet: **Salgın Hastalıklardan Ölümler: 1914-1918**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- Özgen, Zülfü Sami: "Sanatoryumların Verem Savaşındaki Rolü", **Tüberküloz Dergisi**, XX, S.2, 1966.
- Özpekcan, Meliha: "TBMM Tutanaklarına Göre Cumhuriyetin İlk On Yılında Sağlık Politikamız", **Türkler XVII**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2003.
- Sağlam, Tevfik: "Verem Olmamak İçin" **Yaşamak Yolu**, S.20, 1930.
- _____ : "Radyoda Verilen Konferans" **Yaşamak Yolu**, S.51-52, İkincikanun- Şubat, 1933.
- _____ : "Verem Meselesi", **Yaşamak Yolu**, S.63-64, 1934.
- _____ : "Verem Savaşı Hakkında", **Sağlık Dergisi**, XXII, S.8, 1948.
- _____ : "Türkiye'de Verem Savaşı (1)" **Tüberküloz Dergisi, İstanbul Verem Savaşı Derneği Tarafından Yayınlanır**, VI, S.1. 1934.

- Sanus, Orhan Zihni: "Veremin Türkiye'deki Yayılışında Hangi Hayat Şartlarının Müessir Olduğunu Araştırmak", **Onbirinci Milli Türk Tıp Kongresi-Ankara**. İstanbul 1950.
- Shorter, Frederic: "The Population of Turkey After The War of Independence", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.17, No:4, November 1985.
- Süleyman Edhem: "İctimai Bir Vazife-Çocukların Veremden Vikayesi" **Yaşamak Yolu**, S.3, Mart 1929.
- TBMM Tutanak Dergisi**, XVIII, 1949 Dönem: VIII, Ankara 1949.
- T.C. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti: **Verem Mücadele Dispanserleri Talimatnamesi**, Ankara 1934.
- Temel, Mehmet: **Atatürk Döneminde Bulaşıcı ve Salgın Hastalıklarla Mücadele**, İstanbul, Nehir Yayınları, 2008.
- Tokgöz, Server Kamil: **Okul Sağlık Bilgisi**, TC. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti. Ankara 1938.
- "Türkiye'de 18 Aylık Verem Mücadelesinin Neticeleri" **Tüberküloz Dergisi-İstanbul Verem Savaş Derneği Tarafından Yayınlanır**, VIII, S.2, 1952.
- Unat, Ekrem Kadri: "Osmanlı İmparatorluğunun Son 40 Yılında Türkiye'nin Tüberküloz Tarihçesi", **Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi**, X, S.4, 1979.
- Üstel, Füsun: **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- "Verem Kanunla İhbarı Mecburi Hastalıklar Arasına Konuldu", **Yaşamak Yolu**, S.22, 1930.
- "Veremden Kendini Korumak" **Yaşamak Yolu**, S.3 Mart 1929.
- Verem Savaş Dernekleri ve Dispanserleri**, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği Neşriyatı, İstanbul 1954.